

Кобера А. В.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ СУДОВО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ НЕПОВНОЛІТНІХ ОБВИНУВАЧУВАНИХ

У статті розкрито теоретичні та методологічні проблеми проведення судово-психологічної експертизи неповнолітніх, виділено особливості проведення такого виду експертизи залежно від правового статусу неповнолітнього, визначено аспекти особистісної зрілості та мотивації злочинної поведінки підлітка.

Ключові слова: *судово-психологічна експертиза, неповнолітній обвинувачуваний, комплексна оцінка особистості, особистісна зрілість, психологічний інфантилізм, психічний інфантилізм, мотив та мотивація злочинної поведінки.*

В статье раскрыто теоретические и методологические проблемы проведения судебно-психологической экспертизы несовершеннолетних, определено особенности проведения данного вида экспертизы в зависимости от правового статуса несовершеннолетнего, обозначено аспекты личностной зрелости и мотивации преступного поведения несовершеннолетних.

Ключевые слова: *судебно-психологическая экспертиза, несовершеннолетний обвиняемый, комплексная оценка личности, личностная зрелость, психологический инфантилизм, психический инфантилизм, мотив и мотивация преступного поведения.*

The article deals with the problem of theoretical and methodological peculiarities of juvenile judicial psychological examination. The main features of such kind of examination in its relation to the juvenile legal status are revealed. The aspects of adulthood and teenagers' criminal behaviour motivation are discovered.

Key words: *judicial psychological examination, juvenile accused, complex individual assesment, adulthood, psychological infantilism, psychic infantilism, criminal behaviour motive and motivation.*

Актуальність дослідження особливостей проведення судово-психологічної експертизи неповнолітніх обумовлена низкою специфічних особливостей цього вікового періоду, термінологічними розходженнями, які існують у юриспруденції та психології, а також

можливим різним правовим статусом підлітка в ході здійснення судового слідства та судового розгляду справи.

Оскільки підлітковий вік є періодом активного фізіологічного, психофізіологічного, психологічного та соціального розвитку особистості, який характеризується недостатньою сформованістю інтелектуальної, емоційної та вольової сфери, застосування підходів, які визначають специфіку проведення судово-психологічної експертизи зрілої особистості, є неможливим та невиправданим. Таким чином, виникає практична необхідність у використанні спеціальних психологічних знань для встановлення здатності неповнолітнього до усвідомлення значення вчинюваних дій та до вольової регуляції поведінки, а також здатності до об'єктивного сприйняття та відтворення інформації.

Предметом наукової статті є особливості проведення судово-психологічної експертизи неповнолітніх обвинувачуваних.

Мета статті – визначити особливості проведення судово-психологічної експертизи неповнолітніх, встановити коло юридично значимих ситуацій, які вимагають обов'язкового призначення цього виду експертизи, чинники, які є обов'язковими для вивчення в ході проведення такого виду експертизи.

Завдання праці:

- проаналізувати стан вивчення проблеми в науковій літературі та практиці;
- визначити види судово-психологічних експертиз неповнолітніх залежно від процесуального статусу підлітка;
- охарактеризувати вікові особливості неповнолітніх, що мають значення в ході здійснення досудового слідства, судового розгляду справи та ресоціалізації підлітка.

Питання застосування спеціальних психологічних знань у судочинстві розглядають у монографіях, наукових збірниках, навчально-методичних посібниках В. Г. Гончаренко, Н. І. Клименко, В. О. Коновалова, М. В. Костицький, В. К. Лисиченко, І. М. Резніченко, Т. В. Сахнова, та ін. У роботі використані монографічні дослідження вчених з юридичної психології, цивільного процесу, кримінального процесу, криміналістики та криминології В. Г. Андросюка, В. В. Беда, Ю. М. Грошевого, Л. І. Казміренко, Я. Ю. Кондратьєва, В. С. Кузьмічова, В. С. Медведєва, О. М. Морозова, В. М. Синьова, С. А. Тарарухіна, М. Й. Штефана, Г. О. Юхновця, С. І. Яковенка та ін. Проте низка проблем призначення та проведення судово-психологічної експертизи залишилися невіршеними, зокрема: перелік статей кримінально-

го кодексу, розслідування яких передбачає обов’язкове призначення судово-психологічної експертизи неповнолітніх, відсутність чітко визначених підстав призначення такого виду судово-психологічних експертиз, невизначеність комплексу психодіагностичних методик, використання яких дасть можливість дати експертну відповідь на запитання, що стоять перед психологом-експертом, та відсутність методики проведення судово-психологічної експертизи неповнолітніх.

Відповідно до чинного законодавства суб’єктом злочину є особа, яка здатна усвідомлювати свої дії та керувати ними. Усвідомлення людиною своїх дій включає в себе правильне розуміння об’єктивного змісту власної поведінки, причин та цілей вчинення дій, передбачення їх наслідків, з точки зору чинних у суспільстві правових норм та моралі. Здатність керувати своїми діями виражається у вільному виборі способу досягнення бажаного, що нерозривно пов’язаний з мотивами поведінки особистості на шляху задоволення актуальних потреб. З огляду на це, індивід є здатним до усвідомлення своїх дій та керування ними за умови достатньої сформованості інтелектуальної та емоційно-вольової сфери. Оскільки процес особистісного становлення, розвитку, а відтак і сформованості інтелектуальної та емоційно-вольової сфери є індивідуальним і не завершується у чітко визначений період, важливим під час досудового слідства та судового розгляду справи є його констатування, що важко, а часто і неможливо зробити без використання спеціальних психологічних знань. Якщо ж суб’єктом злочину виступає неповнолітній, залучення експерта або психолога як спеціаліста є обов’язковою умовою кваліфікованого розгляду справи та вирішення її по суті. Однак кримінально-процесуальним законодавством, де визначено випадки, в яких експертиза призначається обов’язково, що умову не враховано.

Поняття “неповнолітній” термінологічно не зовсім тотожне поняттю “підліток”. Перше має юридичне значення, що також наповняється різним змістом у залежності від галузі права (законодавства), друге поняття – категорія соціально-психологічна. Підлітковий вік у психології визначений у проміжку між 11–12 і 14–15 роками. Це приблизно відповідає межах віку кримінальної відповідальності в праві: 14 рокам – за найбільш тяжкі злочини, 16 рокам – за інші.

Слід врахувати, що процесуальний статус підлітка може бути різним: підліток може виступати як обвинувачуваний, який причетний до вчинення злочину як у групі, так і індивідуально, може виявитися жертвою вчинення насильницьких дій, тобто мати процесуальний статус постраждалого, а може виявитися і свідком. Залежно від того,

який процесуальний статус підлітка в ході досудового слідства та судового розгляду справи, під час проведення судово-психологічної експертизи слід звертати увагу на різні аспекти особистості підлітка та ті якісні зміни, що характеризують цей віковий період.

Оскільки свідомість та самосвідомість підлітка набувають якісних змін, що дають можливість розуміти об'єктивний зміст власних дій, поведінка стає все більш впорядкованою і вольовою, законодавчо визначено можливість кримінальної відповідальності за вчинювані дії. Крім того, слід мати на увазі, що підлітковий період характеризується й іншими кардинальними змінами, що безумовно впливають на поведінку підлітка, а саме: емоційна нестійкість та чутливість, агресивність, емоційна напруженість та конфліктність взаємин з навколишніми, схильність до максималізму та крайності суджень. Такі зміни часто стають ґрунтом для девіантної та деліквентної поведінки підлітка.

Характерною ознакою пізнавальної діяльності цього віку є активне формування абстрактно-логічного мислення, здатність аналізувати, порівнювати і систематизувати інформацію, стійкість та висока інтенсивність уваги, здатність до її швидкої концентрації і чіткого розподілення.

Однак, з огляду на те, що найхарактернішою ознакою підліткового віку є гетерохронність, тобто неоднчасне настання розумової, фізичної та соціальної зрілості, методологічним принципом проведення судово-психологічної експертизи неповнолітніх є комплексна оцінка зрілості особистості, що включає врахування психофізіологічних, психологічних і соціально-психологічних детермінант [2].

Зрілість – поняття недостатньо чітко визначене в психології, яке розглядається як результат дорослішання, тобто якість, що залежить в першу чергу від віку. Це поняття розповсюджується як на людський організм, так і на особистість, тобто на ті якості, які пов'язані із засвоєнням моральних і правових норм, принципів міжособистісної взаємодії, поведінки в соціумі та ін. Таким чином, природною мала б бути закономірність: чим старшою є дитина, тим вищим є рівень особистісної зрілості. Однак особистісна зрілість не є лише функцією віку. Її формування залежить і від конкретних умов, у яких ріс і виховувався індивід. Тому деякі підлітки відрізняються уже достатньою особистісною зрілістю, щоб усвідомлювати свої дії та керувати ними, тоді як окремі дорослі у своїх поглядах і установах щодо важливих аспектів людських взаємовідносин залишаються дітьми.

З огляду на вище викладене важливо визначити ті аспекти осо-

бистісної зрілості, які слід враховувати під час проведення судово-психологічної експертизи неповнолітніх. До них можна зарахувати:

- мотивацію досягнень (загальну спрямованість на значущі життєві цілі, прагнення до максимальної самореалізації, ініціативність, прагнення до досягнення високих результатів у сфері діяльності);

- сформованість Я-концепції особистості (адекватність самооцінки, чіткість уявлень та вимогливість до себе);

- почуття громадянського обов'язку (інтерес до суспільно-політичного життя, потреба у соціальній взаємодії, відчуття колективізму);

- життєва установка (установка на включеність на протигагу відчуженості та ізоляції, установка на контроль над подіями на протигагу безсиллю, установка на прийняття виклику та ризик на протигагу безпеці та мінімальній напрузі);

- здатність до психологічної близькості з іншими людьми (включає такі особистісні якості, як емпатія, здатність до співпереживання, вміння слухати, потреба у духовній близькості з іншими людьми).

Діагностування вказаних аспектів особистісної зрілості дає можливість здійснити комплексну психологічну оцінку особистості підлітка, що в свою чергу є умовою можливості визначення здатності підлітка виступати суб'єктом злочину (рівень сформованості має бути мінімально допустимим). При виявленні в ході проведення судово-психологічної експертизи низького рівня особистісної зрілості, важливо визначити причини затримки у розвитку підлітка. До числа типових причин особистісної незрілості можна зарахувати: психологічний інфантилізм, обумовлений педагогічною запущеністю, та психічний інфантилізм, обумовлений затримкою психічного розвитку. Інфантилізм виражається в затримці становлення особистості, при якій поведінка людини не відповідає віковим вимогам до неї і переважно проявляється у недостатньому розвитку емоційно-вольової сфери особистості, що і має наслідком нездатність усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними. Психічний і психологічний інфантилізм відрізняються не зовнішніми проявами, а причинами виникнення. У першому випадку відставання зумовлене затримкою в психічному розвитку дитини, у другому – дитина має цілком здорову, без відставань у розвитку, психіку, але з огляду на зовнішні фактори виховного впливу, а швидше, на його відсутність, не здатна до усвідомлення значення своїх дій та керування ними. Емоційно-вольова сфера таких підлітків ніби знаходиться на більш ранньому рівні розвитку, що відповідає психічному складу дитини меншого віку. Їх емоції відрізняються яскравістю та живістю, спостерігається доміну-

вання емоційних реакцій у поведінці, підвищеною є сугестивність та недостатньою самостійність, конкретно-образне мислення домінує над абстрактно-логічним.

Таким чином, з огляду на те, що причиною особистісної незрілості може бути соціально-психологічна запущеність підлітка та патологічна затримка психічного розвитку, приводом для призначення судово-психологічної експертизи неповнолітніх можуть бути дані про тривалі хронічні захворювання, ранню дитячу травматизацію (втрату батьків, розлучення, насилля в сім'ї) та несприятливі умови проживання та виховання підлітка.

Особливої уваги в ході проведення судово-психологічної експертизи заслуговує вивчення рівня розвитку гностичних процесів. Здатність підлітка адекватно сприймати і відображати важливі обставини навколишньої дійсності та конкретного правового факту, змістова інтерпретація образів сприйняття, є не єдиним, але надзвичайно важливим критерієм оцінки вікової здатності до усвідомлення своїх дій та керівництва ними. У ході проведення судово-психологічної експертизи неповнолітніх обов'язково підлягають вивченню особливості відчуття та сприймання, здійснюється оцінка мислення та пам'яті, рівень розвитку уяви.

Не менш важливим в експертній психологічній оцінці є вивчення мотивації злочинної поведінки підлітка.

Оскільки ні в психологічній, ні юридичній літературі не вироблено загальновизначеного поняття мотиву злочину, за основу візьмемо дефініцію А. В. Савченко, що розглядає мотив як інтегральний психічний утвір, який спонукає особу до вчинення суспільно небезпечного діяння та є його підставою [5]. Не менш важливим є поняття мотивації злочинної поведінки в цілому та злочинної поведінки підлітка зокрема, яку будемо розглядати як цілісний внутрішній процес формування, розвитку і реалізації мотиву злочину; процес суб'єктивної (тобто психічної або внутрішньої) детермінації суспільно небезпечного діяння [5].

Для того щоб мати чітке уявлення про динаміку вчинення суспільно небезпечного діяння, в ході судово-психологічної експертизи важливо виокремити ключові етапи стадії мотивації злочинної дії, а саме: актуалізація певного психічного компонента (потреби, інтересу, прагнення, бажання, тощо) або їх сукупності; усвідомлення мотиву; цілеутворення (утворення мети); вибір і оцінка засобів і способів реалізації мотиву та досягнення мети; прогнозування можливих результатів; прийняття рішення про вчинення суспільно небезпечного діяння; ви-

конання прийнятого рішення; контроль та корекція своїх дій чи бездіяльності; аналіз наслідків, які настали [4]. Відхилення на кожній із стадій мотивації має наслідком формування одного з типів порушень мотивації, що полягають у: 1) перевазі ігрової мотивації поведінки при здійсненні правопорушення з розладами прогнозу можливих наслідків своїх вчинків і їхньої адекватної оцінки; 2) некритичному наслідуванні дій референтної підліткової групи, що у конформних підлітків може виражатися в імітації зразків поведінки членів референтної групи або безпосередньому підпорядкуванні вказівкам авторитетних для них людей без достатнього прогнозу результатів, а в емоційно нестійких неповнолітніх, схильних до дезорганізації при фруструючих впливах, – у здійсненні правопорушення під впливом прямих погроз членів асоціальної підліткової групи; 3) недостатній опосередкованості дій з імпульсивністю вчинків, з порушенням процесу ухвалення рішення при зіткненні інтелектуально й особистісно незрілих підлітків із складними ситуаціями, що пред'являють підвищені вимоги до їх психічних можливостей [6].

Запропонована загальна схема мотивації злочину дає можливість здійснити в ході експертного оцінювання аналіз поведінки підлітка на етапі, який передував вчиненню злочину, безпосередньо в ході його здійснення та після нього. Так, важливо визначити, на задоволення якої потреби (інтересу, бажання) була спрямована активність, якою мірою була усвідомлена ця потреба, які фактори впливали на прийняття рішення про вчинення суспільно-небезпечного діяння, які переживання супроводжували процес вчинення злочину, як оцінює підліток наслідки того, що мало місце. Інформація, отримана в ході відповіді на ці та інші, аналогічні, питання є важливою не тільки для оптимізації процесу досудового слідства та судового розгляду справи, встановлення контакту з підлітком, але і для визначення детермінант скоєння злочинів неповнолітніми, а також шляхів їх профілактики, покарання та перевиховання підлітків. Судово-психологічна експертиза неповнолітніх дозволяє об'єктивно визначати міру покарання з урахуванням реальної мотивації, рівня усвідомленості підлітками їхніх дій, індивідуально-психологічних якостей особистості обвинувачених і особливостей поведінки, що не може бути правильно оцінене без застосування психологічних методів.

Аналіз психодіагностичного інструментарію дозволяє визначити мінімальний набір психодіагностичних методик для використання в ході проведення судово-психологічної експертизи неповнолітніх. Він включає тест на виявлення акцентуацій МПДО, колірний тест М. Лю-

шера, методика Г. Айзенка для визначення інтелектуальних якостей, методика ціннісних орієнтацій М. Рокича, тест незавершених речень. Крім запропонованих, які можна вважати базисними, за необхідністю в кожному конкретному випадку можуть використовуватися і інші методики.

Таким чином, психологічна експертиза неповнолітніх обвинувачуваних передбачає визначення загального психічного розвитку і ступеня особистісної зрілості підлітка; вплив розумової відсталості, не пов'язаної з психічною патологією, на здатність неповнолітнього усвідомлювати свою поведінку; актуальний психічний стан, у якому перебував підліток на момент вчинення злочину; мотиви, що спонукали злочинну поведінку; рівень комфортності підлітка та зовнішні фактори, що обумовили злочинну активність; розвиток вольової сфери та здатність контролювати свою поведінку.

Література:

1. Землянська О. В. Судово-психологічна експертиза неповнолітніх в процесі підготовки практичного психолога // Право. – 2002. – № 18. – С. 23-25.
2. Мамайчук И. И. Экспертиза личности в судебно-следственной практике. Учебное пособие. – СПб. : Речь, 2002. – 225 с.
3. Орбан-Лембрик Л. Е., Кощинец В. В. Юридична психологія: Навчальний посібник. – Чернівці: Книги – ХХІ, 2007. – 448 с.
4. Проблемний підліток і проблеми підлітка / упоряд. Т. Червонна. – К. : Шк. світ, 2010. – 128 с.
5. Савченко А. В. Мотив і мотивація злочину. Монографія. – К. : Атака, 2002. – 144 с.
6. Ситковская, О. Д., Коньшева Л. П. Психологическая экспертиза несовершеннолетних в уголовном процессе. Научно-методическое пособие. – М., 2001. – 72 с.
7. Судово-психологічна експертиза неповнолітніх обвинувачуваних за агресивні злочини : автореф. дис... канд. психол. наук: 19. 00. 06 / О. В. Ярош; Харк. нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2008. – 20 с. – укр.